

Bárdi Sára

Harc a hátországért: a 40-es évek két propagandakiállítása*

A kiállítások alkalmasak lehetnek a társadalom széles rétegeinek a megszólítására, helyszínéül szolgálhatnak a művészet bemutatásának, az ismeretterjesztésnek, az oktatásnak és a közvélemény formálásának. Természetükből adódóan direkt vagy indirekt módon politikai, ideológiai tartalmat hordozhatnak. Az 1930-as és az 1940-es években a korszak ideológiai harcaival, a II. világháború előzményeivel és eseményeivel összefüggésben a politikai motiváció, a propaganda szándéka különösen jelentőssé vált a kiállítások történetében.¹

A tanulmány fókuszában két, az 1940-es évek elején Budapesten megrendezett propagandakiállítás bemutatása áll, amelyek ugyanazon történelmi, politikai eseményekre reflektáltak, azonban eltérő szemlélettel és vizuális, művészeti megoldásokkal. A Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) rendezésében a kormányzat támogatásával 1941-ben nyílt meg a Vigadóban az *Antibolsevista Kiállítás*, amely a hátország számára igyekezett a Szovjetunióval vívott háborút legitimálni, ezzel összefüggésben az ellenségképet megerősíteni, igazolni, illetve a harcok veszteségeit leplezni. A tárlat vizualitása a tartalom szuggesztív átadását szolgálta, tervezői a korszak több hazai propagandakiállításának kivitelezésében közreműködtek. Az *Antibolsevista Kiállítást* egy, az előbbi szellemiségével szembenálló, ellentárlataként is értelmezett képzőművészeti bemutató, a Szocialista Képzőművészek Csoportjának (SzKCs) 1942-es *Szabadság és a Nép* tárlata követte, amely tematikájának gyökerei a Magyarországon kibontakozó antifasiszta függetlenségi mozgalomból

* Jelen tanulmány a szerző ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskolájának Művészettörténet Programjában Gosztonyi Ferenc és Szőke Annamária témavezetésével készülő, *Politika és művészet Magyarországon (1934–1944)* című disszertációjának részkutatását vizsgálja.

¹ Az úgynevezett kiállítás-történet az új muzeológia fejleményeivel, megjelenésével lépett be önálló kutatási területként a művészettörténetbe. Tárgya azonban nem csupán a képző- és iparművészeti produktumokat bemutató tárlatok szoros olvasatára korlátozódik, sokkal inkább azok tág perspektívájú, komplex, kritikai megközelítését foglalja magában. Példaként: Staniszewski 1998; Altshuler 2008; Hegyi–László 2009. Ezzel együtt témáját nem kizárólag a művészeti kiállítások vizsgálata képezheti, hanem az egyéb nyilvános bemutatók és az azok során megnyilvánuló vizualitás is (például: építészet, installációs elemek). Tymkiw 2018. A 20. század első felének tömegekre építő rendszereiben hangsúlyosan megjelentek a politikai propaganda céljait szolgáló tárlatok, amelyek főként a kereskedelmi vásárok és nemzetközi bemutatók gyakorlatira építettek, hogy a társadalom minél szélesebb rétegeit elérjék. E folyamat elindítójaként az olasz fasizta kiállítások tekinthetők – például *Mostra della Rivoluzione Fascista* (1932), *Mostra dell' Aeronautica* (1934) – amelyek megoldásaiból többek között a náci propagandakiállítások is erőteljesen merítettek. Schnapp 2007.

és a népfrempolitikából eredtek. A Vasas Székházban megrendezett *Szabadság és a Népet* azonban három nap múltán belügyminiszteri rendelettel betiltották.

A következőkben a cenzúra okának, illetve a két esemény kontextusának, egymáshoz való viszonyának feltárására, ismertetésére törekszem. Kiemelt figyelmet fordítok a kiállítások során megnyilvánuló vizuális, művészeti megoldásokra és azok interpretációjára, továbbá a közönség megnyerését célzó agitációs törekvésekre.

ANTIBOLSEVISTA KIÁLLÍTÁS (1941)

1941 tavaszán a *Budapesti Nemzetközi Vásár* (BNV) „társadalmi szenzációja” a Szovjetunió pavilonja volt, amely 1919 óta első alkalommal prezentálta saját narratívájában eredményeit, fejleményeit a magyar közönségnek.² Ez alkalomból ipari, mezőgazdasági, technikai, tudományos, kulturális termékeiket és magát a „szovjet valóságot” mutatták be. A korszak sajtója a társadalom legszélesebb rétegeinek érdeklődéséről és a pavilon előtt várakozó tömegekről számolt be. A rendkívüli érdeklődés hátterében többek között a moszkvai magyar követ, Kristóffy József, a Szovjetunió szervezett politikai propagandájának hatékonyságát látta.³ Ez az „ideológiai alapú félelem”⁴ és az arra adott reflexió nyilatkozott meg az *Őszi Lakberendezési Vásáron*. A „Hadimúzeum közreműködésével és beleegyezésével kiállításra kerültek egyes szovjet ipari termékek, melyek hivatva voltak a tavaszi árumintavásáron az oroszok által keltett tévhitet és félrevezetést ellensúlyozni”.⁵ A Hadimúzeum az 1941-es őszi vásár keretében egy „antikomintern” tárlat rendezésére kapott megbízást, azonban anyagain – például zsákmánytárgyakon – a Honvédelmi Minisztérium utasítására a MOVE „hazafias célú” *Antibolsevista Kiállításával* kellett osztoznia a szervezőknek.⁶

A Társadalompolitikai Szolgálatnak (a Miniszterelnökség V. Ügyosztályának) már az 1939. évi sürgős akciói között – 7. pontként Imrédy Béla miniszterelnök jóváhagyásával – felmerült „az ellenforradalom győzelmének 20-éves jubileumával” összefüggésében egy antibolsevista kiállítás megrendezésének az ötlete.⁷ Kovrig Béla az osztály vezetője és a tervezet benyújtója ezt a lépést „időszerű ponfként” értékelte a szovjetek számára „magatartásukért”, amelyet Magyarország

² Seres 2008: 81.

³ Seres 2008: 85–86. Ugyan e szándék Seres Attila kutatásai alapján nem igazolható, de a pavilonban vetített filmek és a kiállított vizuális, például turisztikai tematikájú anyagok felülettel szolgálhattak az agitáció számára.

⁴ Seres 2008: 86.

⁵ HM HIM HLI VI.9.50/780:745/1941. A honvédelmi miniszter rendeletéből a M. Kir. Hadimúzeumnak küldött levél a szovjet hadizsákmány kiállítás tárgyában, 1941. október 18–21.

⁶ HM HIM HLI VI.9.50/780:745/1941. A honvédelmi miniszter rendeletéből a M. Kir. Hadimúzeumnak küldött levél a szovjet hadizsákmány kiállítás tárgyában, 1941. október 18–21.

⁷ MNL OL K 29-1-C. (51–70.) Kovrig Béla: A M. Kir. Miniszterelnökség V. Osztályának sürgős akciói, 1939. február 25. A Miniszterelnökség V. Ügyosztályáról (Társadalompolitikai Szolgálat [1938–1940], Nemzetpolitikai Szolgálat [1940–1941]) lásd bővebben: Hámori 1997; Pallos 2010.

irányába tanúsítottak az Antikomintern paktumhoz való csatlakozást (1939) követően. Kovrig magában a jubileumi ünnepségsorozatban Horthy Miklós vezető szerepével a „magyar nacionalizmus és a jobboldali politika, az európai ellenforradalom apotheosisát”, agitatív megnyilatkozási lehetőségét látta.⁸

Horthy Miklós „ellenforradalmi” és ezzel összefüggő antibolsevista, antikommunista szerepének hangsúlyozása Magyarország Szovjetunióval szembeni hadba lépését követően (1941. június) még erőteljesebb irányt vett, majd vezérkultuszával egyetemben a háborús propaganda részévé vált. Turbucz Dávid kutatásai szerint ennek alapját a Horthy kultuszával és annak kezdeteivel összefonódó esemény, a Tanácsköztársaság „leverése” képezte. Az e gyökerekből kialakult antibolsevista, antikommunista narratíva a háborúval szinkronban erősödött meg, részben arra építve, hogy a magyar társadalom 1919-ben már megtapasztalta a bolsevista uralmat, de Horthy vezetésével meg is szabadult tőle.⁹

„[Ez] az üzenet a háborúba lépés tényét volt hivatott ellensúlyozni. Azt sugallta, hogy a magyar nemzetnek nincs oka félnie a jövőtől, [...]. A háborús propaganda a nemzet érdekeként magyarázta a magyar katonai részvételt, mert ez biztosítja egyedül a nemzet létét. E nemzeti értelmezés összekapcsolódott a háború európai léptékű értékelésével, ugyanis a Szovjetunió elleni hadművelet (»keresztes háború«) nemcsak a magyar állam, hanem egész Európa érdeke. A bolsevizmus elleni küzdelem célja a »barbárság« és az »ázsiai pestis« elpusztítása, mert a propaganda szerint Európa biztonsága, illetve a »keresztény« és az »európai« civilizáció fennmaradása kizárólag így garantálható”

– fejt ki Turbucz.¹⁰ A háború szükségességének igazolásával szorosan összefüggő ellenségkép kialakítását megkönnyítette a „Horthy-korszak egyik ideológiai alapját jelentő és a társadalom széles rétegeit is jellemző antibolsevizmus”.¹¹

1941. november 17-én a keleti frontról hazatérő katonákat Horthy Miklós kormányzó beszéddel köszöntötte, amely nyomatékosította az ellenségképet, és kihangsúlyozta a háborús propaganda lényegi elemeit.¹²

„Benéztetek a bolsevista hazugságok függönye mögé, – bár a világ összes kultúrnépe azt látná, amit ti!¹³ Akkor megértenék, mennyire rászolgált az emberiség hálájára és csodálatára a német hadsereg, mely vállára vette [...], hogy megszabadítsa a világot a bolsevista gyaláztól és veszedelemtől.”¹⁴

⁸ MNL OL K 29-1-C. (51–70.) Kovrig Béla: A M. Kir. Miniszterelnökség V. Osztályának sürgős akciói, 1939. február 25.

⁹ Turbucz 2015a: 260.

¹⁰ Turbucz 2015a: 261.

¹¹ Pihurik 2005: 100.

¹² Turbucz 2015b: 253.

¹³ A katonák valós tapasztalatairól és az antibolsevista propagandáról bővebben: Pihurik 2005.

¹⁴ Bosnyák (szerk.) 1941: 4.

E beszéd tartalmát idézte első cikként az *Antibolszevista Kiállítás* katalógusa, ezzel is kijelölve az esemény indítékát és célját.

A kiállítás 1941. december 4-én ünnepélyes keretek között Bárdossy László miniszterelnök beszédével nyílt meg a pesti Vigadóban.¹⁵ Rendezője a MOVE, az 1918-ban alakult militarista, antiszemita, szovjetellenes „ellenforradalmi” társadalmi egyesület volt.¹⁶ Az egyesület az *Antibolszevista Kiállítás* során végzett munka közben magáénak tudhatta a kormánypárt, az egyház és a M. Kir. Honvéd Vezérkar Propagandaosztályának támogatását.¹⁷ A „nemzeti célt szolgáló” kiállítás támogatottságának mértékét mutatja, hogy látogatását polgármesteri rendeletbe foglalták,¹⁸ ideje alatt pedig a vidéki lakosoknak félárú utazást biztosítottak a fővárosba.¹⁹ Az eseményről spanyol, olasz, francia, német nemzetközi helyszíni közvetítés készült.²⁰ A magyar sajtó pedig sikeréről, pozitív fogadtatásáról tett tanúságot, amely recepció minden bizonnyal összefügg a cenzúrával, a sajtó és a hatalom viszonyával is.²¹ A meglehetősen rövidnek tűnő, ám a korszak hazai viszonyai közt átlagosnak tekinthető 19 napos nyitvatartási idő alatt (december 4–22.) a MOVE 150 000 látogatóról számolt be.²² A „hatalmas érdeklődésre” való tekintettel 22 várost érintő utazó kiállítássá kívánták alakítani, így elérhetővé tenni azt az ország vidéki lakosságának körében is.²³

A budapesti látart „szellemi felépítését”, a kutatómunkát és az anyagok összegyűjtését Bertl Emil és Bosnyák Zoltán végezte.²⁴ A hazai közgyűjteményeken – a Hadimúzeumon, a Nemzeti Múzeumon, a Fővárosi Múzeum és Könyvtáron – kívül Finnországból, Spanyolországból, Németországból is érkeztek

¹⁵ *Magyar Világhíradó* 929/4. 1941. december.

¹⁶ Vörös 1991: 43. A MOVE-ről bővebben: Dósa 1972. A Horthy-korszak társadalmi egyesületeiről összefoglalóan: Kerepeszki 2011.

¹⁷ Bosnyák (szerk.) 1941: 5–12, 16–17.

¹⁸ 1941. december 9. 19.823 1941-1 számú polgármesteri rendelet. „A kiállítás célja, hogy a magyar nagyközönséget a kommunizmus rombolásaival megismertesse. A kiállítás nemzeti célt szolgáló jelentőségére való figyelemmel súlyt helyezek arra, hogy a közigazgatási, közoktatási és üzemi alkalmazottak, továbbá a fővárosi iskolák tanulói a kiállítás anyagát megtekintsék. Felhívom ennél fogva az összes közigazgatási hivatalok, intézetek és intézmények vezetőit, hogy a kiállításra a vezetésük alatt álló hivatalhoz beosztott alkalmazottak figyelmét hívják fel. Felhívom egyúttal a polgármesteri VII. és XII. ügyosztályok vezetőit, hogy a közoktatási alkalmazottaknak és a székesfővárosi iskolák tanulóinak, illetve az üzemi alkalmazottaknak a kiállításon való megjelenése iránt a szükséges intézkedéseket saját hatáskörükben tegyék meg.” *Fővárosi Közlöny* (52.) 55. 1345–1346.

¹⁹ Fery Antal – Szalmás Béla: *Az Antibolszevista Kiállítás plakátja*, 1941. Kiadó: Stádium Rt.

²⁰ HM HIM HLI VI.9.50/780: 944/1942. A MOVE Országos Elnökségének köszönetnyilvánító levele a M. Kir. Hadimúzeum tek. Parancsnokságának 1942. május 30.

²¹ Vörös 1991: 48–49.

²² HM HIM HLI VI.9.50/780: 944/1942. A MOVE Országos Elnökségének köszönetnyilvánító levele a M. Kir. Hadimúzeum tek. Parancsnokságának 1942. május 30.

²³ HM HIM HLI VI.9.50/780: 944/1942. A MOVE Országos Elnökségének köszönetnyilvánító levele a M. Kir. Hadimúzeum tek. Parancsnokságának 1942. május 30. Budapest után a kiállítás következő tervezett állomása Miskolc volt, azonban Szeder János országgyűlési képviselő, a MOVE országos elnöke 1944-ben az utaztatás kudarcáról számolt be. Vörös 1991: 48–49.

²⁴ Bosnyák (szerk.) 1941: 16.

tárgyak a bemutatóra: fotók, térképek, plakátok, képzőművészeti alkotások, dokumentációk, fegyverek, hadizsákmányok.²⁵ 1941 szeptemberében a kiállítás ügyében a MOVE két küldötte járt Berlinben. A látogatás eredményeként a németek „hivatalos részről” nagy volumenű előkészített anyagot bocsátottak rendelkezésre a budapesti tárlat megvalósításához, még hozzá ingyenesen. A MOVE országos elnöke egy a Hadimúzeumnak írt levelében külön kiemelte, hogy a magyar anyagnak a berlini támogatáshoz „méltónak”, a kiállításnak pedig „magas színvonalúnak” kell lennie.²⁶ Ez indokolhatta azt is, hogy az *Antibolsevista Kiállítás* vizuális tervezését, kivitelezését a legismertebb nemzetközi propaganda-kiállítások gyakorlatával szinkronban szakemberekre, képző- és iparművészekre bízta. A kiállítások ilyen irányú előkészítésének igénye, a művészeti, tervezői munka jelentőségének felismerése már az 1930-as években megjelent Magyarországon. Ezt jól szemlélteti Bierbauer (Borbíró) Virgil 1935-ös *A kiállítások művészete* című írása és következő részlete: „A kiállítás – ahogy ma látjuk – több mint egyszerű anyagösszehordás és felhalmozás: a kiállítás az ismeretek minél tökéletesebb feltárása, hozzáférhetővé tétele, esetleg gondolatok, eszmék népszerűsítésére, a közönség széles rétegeibe vitele legyen.”²⁷

Gádor Emil festő és Németh Nándor grafikus – Országh Károly közreműködésével – „sok ötletességgel életet és változatosságot” vitt a „holt anyagba” – áll az *Antibolsevista Kiállítás* katalógusában.²⁸ Gádor és Németh az 1930-as évek közepétől végeztek „kiállítás dekorációs” munkálatokat, majd 1938-ban a Nemzeti Önállósítási Alap segítségével nyitották meg közös, Tér elnevezésű iparművészeti műtermüket.²⁹ Tevékenységük során kiállítási installációs, dekorációs feladatokon túl további alkalmazott grafikai munkákat is vállaltak, így például plakátok, kereskedelmi reklámok és könyvborítók készítését. A két alkotó első együttműködése – többedmagukkal – még műtermük megnyitása előtt a Turul Szövetség által 1936-ban életre hívott *Magyar Nép Hete* központi kiállítása volt. Gádor és Németh élénk kapcsolatban álltak a Turul Szövetséggel, illetve a Horthy-korszak több társadalmi egyesületével, így például a Magyar Jövő Szövetségével és annak művészeti kezdeményezésével, a Magyar Jövő Művészeivel is.

Alap kutatásokból az látszik kirajzolódni, hogy a Tér műterem alkotóinak társadalmi beágyazottsága és személyi kapcsolataik erőteljesen meghatározták megrendelői körüket. Ugyan a MOVE-vel fennálló közvetlen viszonyuk ezidáig egyértelmű forrásokkal nem igazolható, azonban az *Antibolsevista Kiállítás* előkészületeit, megvalósítását támogató honvédséggel fenntartott kapcsolatuk

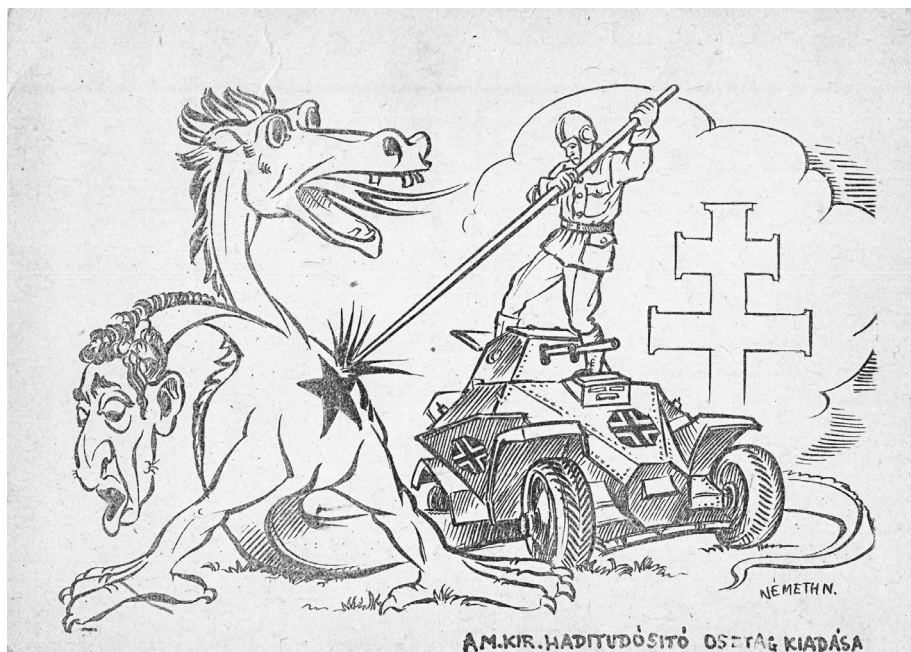
²⁵ Bosnyák (szerk.) 1941: 16.

²⁶ HM HIM HLI VI.9.50/780: 944/1942 A MOVE Országos Elnökségének köszönetnyilvánító levele a M. Kir. Hadimúzeum tek. Parancsnokságának 1942. május 30.

²⁷ Bierbauer 1935: 149.

²⁸ Bosnyák (szerk.) 1941: 16.

²⁹ MNL OL Z 193-C-281/3. 96.281/1938. A Tér műteremről és alkotóiról lásd bővebben: Bárdi 2022a. Országh Károly grafikus személye szinte ismeretlen a kutatás jelen fázisában, az 1940-es évekből ismertek filmplakátjai, illetve alkalmanként az *Iparművészet* folyóiratban jelent meg neve plakátpályázatok kapcsán.

1. kép. Németh Nándor: *Levelezőlap a M. Kir. Haditudósító Osztag kiadásában*, 1940

Forrás: Darabanth Aukcióház 293. lezárult gyorsárverés, 21 750. tétel.

annál inkább. Németh Nándor őrmesteri rangban a térképészeti hadosztályánál szolgált, részt vett a magyar haderők felvidéki (1938), majd erdélyi bevonulásában (1940).³⁰ 1940-ből ismert egy, a M. Kir. Honvédség Haditudósító Osztálya által kiadott táborilevelezőlap-sorozat, amely Németh szignójával jelent meg. A sorozatnak a téma szempontjából érdekes darabja egy, a hagyományos Szent György-ikonográfiát aktualizáló lap. Németh ábrázolásán a szent alakját egy tankján álló, lándzsáját a testén ötágú csillagot viselő sárkányba szűrő magyar honvéd váltja fel. A lény egyik feje mitológiai, míg másik az antiszemita sztereotípiák keretei között ismert zsidó fiziognómia vonásait viseli. Az ábrázolásmód a korszak elterjedt, az *Antibolsevista Kiállításon* is hangsúlyosan megjelenő „zsidóbolsevizmus” gondolatát fogalmazza meg, markánsan kijelölve az ellenséget.

Az *Antibolsevista Kiállítás* tartalma katalógusának és a sajtóban megjelent leírásoknak köszönhetően viszonylag jól dokumentált. Ezeknek, illetve a kutatás jelen fázisában ismert enteriőrfotóknak a segítségével, összeillesztésével töreksem a tárlatról eddig kirajzolódott kép főbb vonásainak ismertetésére. Vizsgálatom során a fókusz az installációs és vizuális megoldásokra helyezem.³¹

³⁰ Németh Nándor hagyatéka: Németh Nándor iskolai és katonaeveiről készített kézirásos feljegyzése, 1942-es behívólevele, illetve kitüntető oklevele.

³¹ Megközelítem alapjául Michael Tymkiw kutatási eredményei szolgálnak, különös tekintettel: Tymkiw 2008: 169–221.

2. kép. Részlet az 1941-es Antibolsevista Kiállításról

Forrás: A Magyar Világhíradó 929/4. 1941. decemberi, *A bolsevizmus tükörképe* című adásának képkockája. Készítette: M.F.I. – Hegyi, Zsabka Gy.

A Vigadó bejáratához érkezve a közönséget hadizsákmány, orosz ágyú, nagytermében pedig a magasban kifeszített orosz ejtőernyő fogadta. Utóbbi a kiállítás szenzációjaként, reklámjaként is szolgált, és a belépő látogatót azonnal a tárlat atmoszférájába vonta.³² A fogadó falon a „bolsevizmus elleni küzdelem vezéreinek” – Horthy, Hitler, Mussolini, Franco és III. Borisz bolgár cár – hivatalos fotóportré-kivágatai szerepeltek, árnyékot vetve országuk zászlóira. Az egymás mellé szorosan elhelyezett képek sora alatt megrepedt vörös csillag jelképezte a közös küzdelem célját és addig elért eredményeit.³³

Ezt követően (II–III. terem) a „magyarországi vörösforradalmat”, a „vörös rém pusztításának” hazai tapasztalását elevenítették meg, így összekötve a közelmúlt tragédiaként megélt eseményeit a jelent és jövőt vélten fenyegető veszéllyel.³⁴

„[Itt] hatalmas falitérkép fogadja a látogatót, amely az 1918-as frontot ábrázolja, amikor az ország határai még sértetlenek voltak. Ez a térkép fehér alapon van, mintegy jelképezve azt, hogy ekkor még a vörös rém nem fertőzte meg Európát. A fal fehér színe mindinkább át megy a pirosba és már piros alapon láthatók az 1918. évvégi újságok lapjai, amelyekben megjelentek az első bomlasztó cikkek. 1918. október 31-én megjelent az első plakát a Nemzeti Tanács aláírásával.”³⁵

³² HM HIM HLI VI.9.50/780:745/1941.

³³ *Magyar Világhíradó* 929/4. 1941. december.

³⁴ *Magyar Nemzet* (4.) 277. 1941. december 4. 8.

³⁵ *Képes Vasárnap* (63.) 50. 1941. december 12. 811.

3. kép. Részlet az 1941-es Antibolsevista Kiállításról a budapesti Vigadóban. A közölt kép eredeti felirata: „A vörös hadsereg parancsnokai zsidók voltak”. Fotó: „Béldy”

Forrás: *Magyar Cserkész* (23.) 7. 1941. december 15. 18.

A II. terem tartalma és a katalógus szövege pellengérré állította az őszirózsás forradalom résztvevőit, a Forradalmi Kormányzótanács tagjait és a felidézett korszak sajtójának egyes alakjait.³⁶ A gesztus a leírásban az esetek zömében a zsidó jelző negatív használatával párosult, amely a kiállítás látványában is hangsúlyt kapott. A Forradalmi Kormányzótanács tagjainak fotóportréi alatt a zsidó származású vagy annak tekintett személyek nevei piros betűkkel jelentek meg.³⁷ Az ábrázolásmód alátámasztja Vörös Boldizsár megállapítását, miszerint a kiállítás rendezősege mindent megtett annak érdekében hogy a zsidóságot a bolsevizmussal összekapcsolja.³⁸ Ezt az üzenetet közvetítette a III. teremben elhelyezett a „Vörös hadsereg parancsnokai [...] zsidók voltak” felkiáltás is.³⁹

A III. terem a magyarországi „vörös rémuralom” életviszonyait, „terrorját” és vizuális, propaganda célját szolgáló emlékeit tematizálta, amelyekre a rendezőség

³⁶ Bosnyák (szerk.) 1941: 19–22.

³⁷ Bosnyák (szerk.) 1941: 20.

³⁸ Az éles antiszemita hangvétel részben Bosnyák Zoltánnak, illetve a MOVE antiszemita propagandájának volt köszönhető. Ezzel együtt a „harmadik zsidótörvény” 1941. augusztusi bevezetése tovább fokozta a feszült háborús közhangulatot és megerősítette a „zsidóbolsevizmus” elleni harc gondolatát, a „tettrekészséget”. Vörös 1991: 44.

³⁹ Az idézett felirat a *Magyar Futár* (1.) 28. 1941. december 4. számában a kiállításról közölt fotón olvasható.

4. kép. „Nincs különbség!” Az 1941-es Antibolevista Kiállítás alkalmából kiadott képeslap
 Forrás: Darabanth Aukciósház 17. lezárult nagyaukcio, 22979. tétel.

a Tanácsköztársaság rövid fennállását biztosító eszközökként tekintett.⁴⁰ E nézet egyik központi gondolata volt, hogy a „terror nem ismert osztálykülönbséget”, amelyet a terem falára helyezett nagyméretű, festett ábrázolás hangsúlyozott.⁴¹ Az akasztófán lógó emberek foglalkozási főcsoportjukra utaló stilizált öltözetben, ezt jelző felirattal ellátva, és a kivégzett személyek vélt számával jelentek meg.⁴²

Az egyfajta adatvizualizációként tekinthető kezdeményezés körül kivégzési fotók és falragaszok voltak láthatók. A kompozíció egésze az objektivitás és a hitelesség képzetét keltő adatokat, dokumentációt ötvözve az érzelmekre ható, a látogató azonosulását és átélését fokozó, kicsinyített bitófa elhelyezésével a térben.⁴³ A teremben továbbá a hatalom megtartására irányuló eszközként mutatták be a Vörös Hadsereg toborzását.⁴⁴ A Tanácsköztársaság plakátjait, a toborzás vizuális emlékeit sorakoztatták fel itt különböző kivágatokban, zsúfoltan, olykor egymást fedve, feliratokkal kiegészítve. Az anyagok elrendezésével, illetve a szövegekkel konstruált kontextust teremtettek a megfogalmazott üzenet effektív átadásának érdekében. A „vörös rémuralom” alatti életviszonyok és a propaganda szerepét kö-

⁴⁰ Bosnyák (szerk.) 1941: 22–24. Megjelentek többek között Bíró Mihály, Berény Róbert, Kónya Sándor, Uitz Béla és Pór Bertalan plakátjai, illetve esetenként csak azok kiemelt, felnagyított részletei.

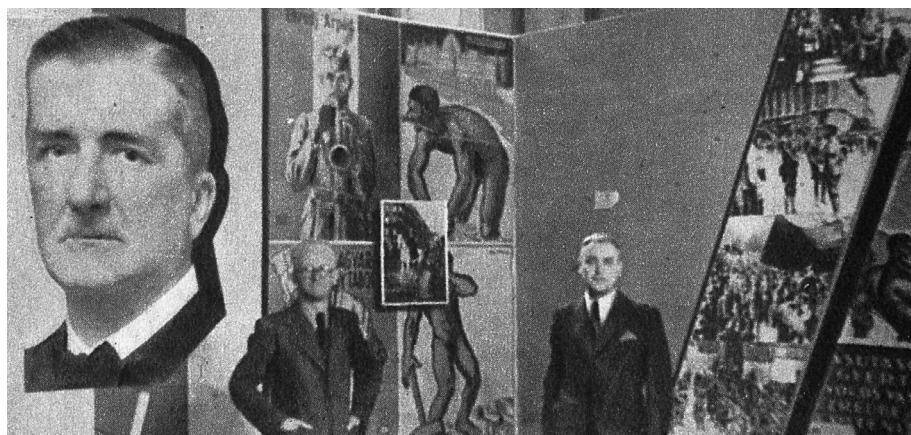
⁴¹ A „terem fala” kifejezés alatt a Vigadó épített enteriőrjét elfedő paravánok értendők, a rendezők ezek alkalmazásával növelték és tették egységessé a kiállítási felületet.

⁴² Az ábrázolást a Stádium Sajtóvállalat képes-, levelezőlap formájában is megjelentette. Előképeként Manno Miltiades *Ezért harcoltunk?* feliratú, 1919-ben kiadott plakátja tekinthető.

⁴³ A kiállítás alkalmából kiadott képeslapon túl a térrészletről a Magyar Futár 1941. december 4. számában jelent meg felvétel, amelyen a térben elhelyezett kicsinyített bitófa jól kivehető.

⁴⁴ Bosnyák (szerk.) 1941: 22–24.

tötte össze a „kenyér helyett propaganda!” felkiáltás.⁴⁵ A „bolsevista kultúrát” és termékeit a „marxista propagandával” tették egyenlővé, 1919. május 1-ét mint a „tömegpropaganda tetőpontját” jelölték, amelyet a kiállítás kivitelezői plakátokkal, Bíró Mihály emblematis vörös kalapácsos emberének kiemeléssel és fotókkal elevenítettek meg.⁴⁶ Ezzel kontrasztban a III. terem másik egysége *A leszámolás* címet viselte, és a „fehérhadsereg”, illetve Horthy Miklós Szegedtől Budapestig tartó vonulását örökölte meg. Az ismert falrészleten Horthy nagyméretű, körbevágott arcképe, az új rendszert, eszmét hirdető plakátok, illetve az „ellenforradalom” felvételei voltak láthatók a „rend” helyreállítását tükröző, harmonikusabb, letisztultabb elrendezésben.

5. kép. Részlet az 1941-es *Antibolsevista Kiállításról a budapesti Vigadóban*. A közölt kép eredeti felirata: „Bolsevistaellenes kiállítás. A Vigadóban nagy érdeklődés mellett nyílt meg a bolsevistaellenes kiállítás. Eredeti falragaszok, fényképek, röpiratok, újságok tanúskodnak a bolsevizmus terrorra alapozott magyarországi véres uralmáról. A kiállítás egyik terme. Baloldalt a Főméltóság Urunknak a bolsevizmus diadalmas legyőzőjének fényképe látható”.

Forrás: *Tolnai Világlapja* (41.) 50. 1941. december 10. 10. Fotó: „Morvay”.

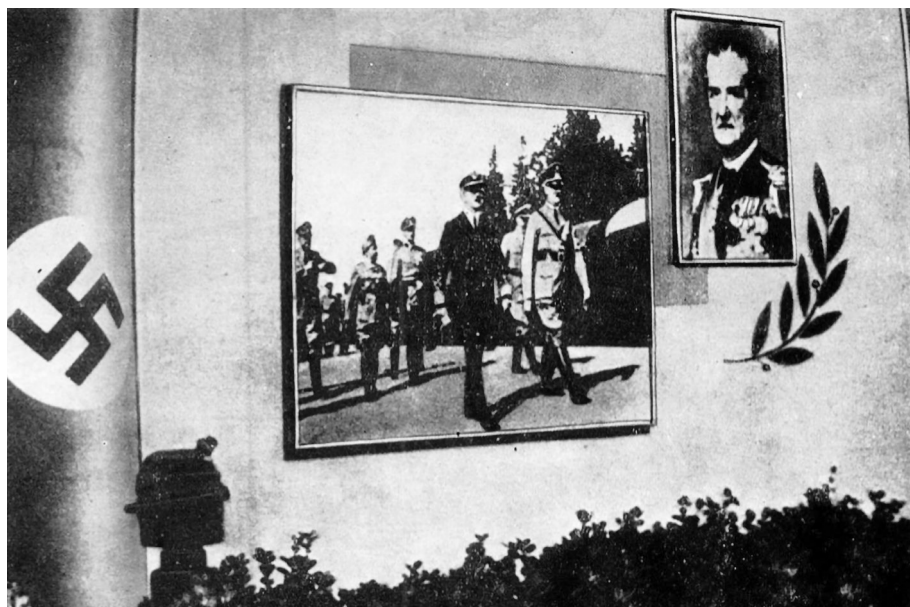
A magyarországi vonatkozásokat követően a közönség plakátok, falragaszok, fotómontázsok és fényképek közvetítésében a „bolsevizmussal találkozhatott saját hazájában” (IV. terem).⁴⁷

„A GPU kínzókamrája, a párisi Szovjet nagykövetség házi halotthamvasztója, az istentelenség kárhuzatos munkája, a szovjet hadsereg fegyverei, képek az oroszországi bolsevik terrorról és a szovjet munkatáborokról, továbbá az orosz nép megdöböntő alacsony színvonalának fényképei, amelyek beszédesen tanúságot tesznek arról, hogy milyen is a »Szovjet-paradicsom« a valóságban”

⁴⁵ Bosnyák (szerk.) 1941: 24.

⁴⁶ Bosnyák (szerk.) 1941: 24.

⁴⁷ Bosnyák (szerk.) 1941: 24–29.

6. kép. Részlet az 1941-es Antibolszevista Kiállításról. A közölt kép eredeti felirata: *Az anti-bolszevista kiállítás (1941. december) főfalán elhelyezett Hitler–Horthy-kép*

Forrás: Dósa 1972: 25. ábra. Fotó: ismeretlen alkotó.

– írja a *Képes Vasárnap*.⁴⁸ Ezt a terem *Harc az Isten ellen!* elnevezésű tematikai egysége követte, és egyben fel is vezette az utolsó termet, amely *A bolszevizmus elleni kereszties hadjárat* címet viselte (V. terem).⁴⁹ Itt a Horthy vezérkultuszában és a háborús propagandában egyaránt megjelent gondolatokat hangsúlyozták, a kormányzó úttörő szerepét Európa bolszevizmus ellen folytatott küzdelmében. Az aktuális események „kerzties háborúként” jelentek meg, amelyben Magyarország aktívan vállalt szerepet a küzdelmek vezetőjének tekintett Hitler és a Német Birodalom oldalán.⁵⁰ E gondolat jegyében az V. terem falán Horthy portréját és mellette Hitlerrel készült közös fotóját festett téglalap háttér és bábérág kapcsolta egységbe.

A harc sikereit igazolva egyfajta győzelmi mementókként a terem közepén fegyverek és hadiszákmányok álltak.⁵¹ Utóbbiak közül a kortárs beszámolóik rendszerint kiemelték azt a térképet, amelyet állítólagosan a szovjet csapatoktól foglaltak le, és ami „bizonyította” Magyarország „leigázásának” a tervét.⁵²

⁴⁸ *Képes Vasárnap* (63.) 50. 1941. december 12. 811. A kiállításon bemutatottak hitelességéről: Vörös 1991: 53. 29. j.

⁴⁹ Bosnyák (szerk.) 1941: 26–29.

⁵⁰ Bosnyák (szerk.) 1941: 5. *Bárdossy miniszterelnök szózata Magyarországnak a bolszevizmus elleni harcáról.*

⁵¹ Bosnyák (szerk.) 1941: 29–32.

⁵² Bosnyák (szerk.) 1941: 29.

Az *Antibolsevista Kiállítást* „a magyar, német, olasz, spanyol és finn vértanúkra és hősihalottakra” emlékező örökmécses, illetve a „kijáratí folyóson elhelyezett plakáttervek” zárták.⁵³

A kiállításon megnyilvánuló, fentiekben ismertetett tervezői megoldások arra utalnak, hogy az 1941-ben Berlinben járó küldöttség tagjai nem csupán a rendelkezésükre bocsátott és előkészített anyagokkal gazdagodtak, hanem a náci Német Birodalom propagandakiállításainak főbb elemeit is megismerhették. A budapesti *Antibolsevista Kiállítás* az úgynevezett szégyenkiállítások (*Schandausstellungen*) típusába sorolható, amelyek a náci propagandakiállítások történetében az 1930-as évek közepén jelentek meg. Ezek meghatározó témái az antiszemitizmus és a kommunista-, illetve szovjetellenesség voltak, és a két ellenségkép gyakran összefonódott. Céljuk az elrettentés, pellengérré állítás és a közvélekedés befolyásolása volt. A típus legismertebb példája az 1937-ben megrendezett *Entartete Kunst (Elfajzott művészet)*, amelyet ugyanabban az évben a legnagyobb antiszemita kiállítás követett a *Der ewige Jude (Az örök zsidó)* Münchenben. Ezeket 1936-ban a *Der Bolschewismus: Große antibolschewistische Schau (A bolsevizmus: a nagy antibolsevista bemutató)* előzte meg, szintén Münchenben. A felsorolt kiállítások vizuális eszköztára hangsúlyosan a „másság”, a mi és ők viszonyát kiemelő megoldásokra, meghökkentő érzelmi effektusokra, a tények és érzelmi elemek összemosására épített.⁵⁴ A hatás elérésében fontos szerepet játszottak az *Antibolsevista Kiállítás*on is hangsúlyosan megjelenő fotókvázatok, fotómontázsok, feliratok, a kiállítási térben elhelyezett elemek, kiépített helyszínek. A magyar tárlat kivitelezése mindazonáltal az ismert enteriőrfotók tanúsága alapján kvalitásában és grandiózusságában alulmaradt a német példákkal szemben.

Az 1936-os müncheni *Der Bolschewismus* kiállítás anyagát 1937-ben újra felhasználták a nürnbergi Birodalmi Pártnapokkal egyidőben rendezett *Große antibolschewistische Ausstellung (Nagy antibolsevista kiállítás)* alkalmával, majd pedig utazó tárlat formájában a *Bolschewismus ohne Maske (Bolsevizmus álarc nélkül)* című kiállításokon.⁵⁵ Ezeket Vörös Boldizsár tanulmányában az 1941-es *Antibolsevista Kiállítás* egyfajta előképeként kezeli, és felvetését igazolják a budapesti kivitelezés megoldásai is.⁵⁶ Ezek mellett az 1941-ben megrendezett *Das Sowjet-Paradies (A szovjet paradicsom)* című utazókiállítás-sorozat célja és kontextusa is szembevetendő hasonlóságokat mutat a budapesti kiállításával.

⁵³ A plakáttervek Szabó Miklós (a kiállítási katalógus borítójának megalkotója) és egy bizonyos „Matejkó” festőművész munkái voltak. Bosnyák (szerk.) 1941: 32. „Matejkó” azzal az oszt-rák Theo Matejkóval (1893–1946) azonosítható, aki illusztrátorként tevékenykedett, és már az I. világháború során propagandaplakátokat készített, később az 1936-os berlini olimpia plakátjainál, illetve a *Die Wehrmacht* című folyóiratnál is közreműködött. Képei megjelentek 1943-ban a Magyar–Német Társaság Nemzeti Szalonban rendezett *Művészet a háborúban* című kiállításán is.

⁵⁴ Tymkiw 2018: 169–219. A *Der ewige Jude* és a *Der Bolschewismus* részben, vagy egészben Fritz von Valtier kiállítás- és kirakattervezőhöz, valamint Horst Schülter grafikushoz, festőhöz köthetők.

⁵⁵ Tymkiw 2018: 174. A magyar sajtóban is jelentek meg beszámolók a kiállításokról.

⁵⁶ Vörös 1991: 42.

A *Das Sowjet-Paradies* az addigi legnagyobb szovjetellenes bemutatóként 1941 decemberében nyílt meg első állomásán, a Német Birodalom júniusi Szovjetunió elleni támadását követően. A kiállítást tudatosan a Németországon kívül eső területeken mutatták be elsőként, 1941 decembere és 1942 februárja között Bécsben, majd Prágában.⁵⁷ Ezzel a cél a Német Birodalom nem német lakosságának meggyőzése volt, egyrészt arról, hogy a felettük gyakorolt kontroljuk jobb a Szovjetunió uralmánál, másrészt pedig a keleti fronton zajló harcok szükségességéről, így fokozva azok társadalmi támogatottságát. Törekvéseik elérése érdekében ez alkalommal is összekapcsolták az antiszemitizmust és szovjetellenességet: a kiállítás alaptézise az volt, hogy a Szovjetuniót a zsidóság irányítja. A veszélyesnek és hamisnak vélt szovjet propagandára kívánták felhívni a közönség figyelmét a Szovjetunió „valós” állapotainak megjelenítésével. A háború során már elfoglalt területeken szerzett tapasztalatok és az onnan származó tárgyak segítségével a kiállítás terében megépített utcákat, épületeket és enteriőröket mutattak be, így feltárva a munkások és parasztok „szovjet paradicsomának” igazi arcát.⁵⁸

A „szovjet paradicsom” gondolatának kiemelése több alkalommal megjelent az *Antibolsevista Kiállítás*hoz kapcsolódó sajtóforrásokban, illetve a tárlat katalógusában is. „Ez év június hó 22-én azután Hitler a vörös paradicsom szovjetszillagos kárpitját kemény rántással leszakította. Európa módfelett elképedt és kegyetlenül megrökönyödött” – írja Szeder János az *Antibolsevista Kiállítás* katalógusában.⁵⁹ A kárpit, függöny elrántásának, így a leleplezésnek a gesztusa visszatérő eleme volt a kiállításnak, amely megjelent a tárlatot népszerűsítő plakáton is.⁶⁰ A *Das Sowjet-Paradies* és az *Antibolsevista Kiállítás* kapcsolata ezidáig forrásokkal tényszerűen nem igazolható, azonban a téma, a történelmi helyzet és a MOVE küldöttségének berlini látogatása nyomán azt gondolom, hogy megfontolandó ennek lehetősége. Az *Antibolsevista Kiállítás* megrendezése mögött, a szovjet, bolsevista propaganda leleplezésének hirdetett gesztusán túl, a háború legitimálására, veszteségeinek leleplezésére és a hátszág közhangulatát befolyásolására vonatkozó szándék állt, a kiállítás és vizualitása ezeknek a szolgálatában állt.

SZABADSÁG ÉS A NÉP (1942)

A háború szükségességét és az ellenségképet propagáló tárlatot egy másfajta küzdelemre ösztönző kiállítás követte a fővárosban, amelynek hirdetett jelszava a szabadság, mögöttes indítékai pedig a „nemzeti függetlenség”, a béke és egy új rendszer iránti vágy volt. 1942. március 29-én a Magdolna utcai Vasas Székházban

⁵⁷ Később Berlinben, Németország kisebb városaiban, majd Franciaországban és Norvégiában is bemutatták. Tymkiw 2018: 200–201.

⁵⁸ Tymkiw 2018. 200–204.

⁵⁹ Szeder János: *Európa harca a bolsevizmus ellen!* Bosnyák (szerk.) 1941: 10.

⁶⁰ Vörös 1991: 45.

nyílt meg a Szocialista Képzőművészek Csoportjának képzőművészeti tárlata Szakasits Árpád beszédével.

„A művész alkotson, teremtsen [...]. Hozzon hírt az emberiségnek, elsősorban a legszegényebbeknek, a legmegalázottabbaknak egy szebb és jobb, egy tisztább és emberségesebb világról. És értesse meg a világot, amelyben élünk, mert ez a hivatása és ezzel szolgálja legjobban az emberi szabadságot is, [...]. Nem csak megérteni akarjuk a világunkat, [...], hanem meg is akarjuk változtatni azt az igazság szellemében.”⁶¹

A művészet funkciójáról alkotott elképzeléseinek a kifejtésén túl, az idézett sorokkal Szakasits le is szögezte a *Szabadság és a Nép* kiállítás szemléleti kereteit. Ezzel összefüggésben köszönetet mondott az SzKCs-nak, amely kiállításai útján „fölkelti és ébren tartja a munkásságban a művészetek iránti érdeklődést, és egyzersmind eszméket, gondolatokat vet föl, új ostromokra buzdít, vitákra provokál és ezzel megvalósítja a műtermek és közösség eszméi között olyannyira szükséges kapcsolatot”.⁶²

Az SzKCs gyökerei az 1920-as években újjáéledő munkás kulturális mozgalmakig, a Simplon kávéházig, a Vasvári Pál utcai kollektív műteremig, Madzsar József szemináriumaiig, az illegális fotómontázscsoportig, majd a Vértess György lakásán ülésező illegális kommunista „művészsejt” megalakulásáig nyúlnak vissza.⁶³ Utóbbi kezdetekben önszerveződő tagjai alkották a magját az 1934-ben a Szociáldemokrata Párt legális keretei között létrehozott Magyarországi Szociáldemokrata Művészek Szervezetének, amely tulajdonképpen fedőszerveként is működött a KMP irányításával tevékenykedő, az illegális, mozgalmi munkában részvevő művészek számára. Az 1934-től 1938/1939-ig terjedő időszakot szokás az SzKCs első periódusának tekinteni, ekkor meghatározó tagjai és egyben alapítói Goldmann György, Goldmann János, Major Máté, Bán Béla, Sugár A. Endre, Vértess György és a kommunista párt utasítására 1935-ben csatlakozó Háy Károly László voltak.⁶⁴ A csoport KMP-vel kapcsolatban álló tagjainak tevékenységét az illegális

⁶¹ *Népszava* (70.) 73. 1942. március 31. 5.

⁶² *Népszava* (70.) 73. 1942. március 31. 5.

⁶³ Az SzKCs előzményeiről lásd bővebben: Vass–Sipos (szerk.) 1983: II. Az SzKCs történetéről lásd a tanulmányban olvasható rövid ismertetés alapját is képző munkákat: Aradi (szerk.) 1981; Theisler 1985.

⁶⁴ A csoport működése idejéből ismert forrásokban nem szerepel a Szocialista Képzőművészek Csoport megnevezés, az általam áttekintett forrásokban az elnevezés csupán az 1940-es években jelent meg, azonban akkor sem használták következetesen. A szakirodalomban és a jelen tanulmányban is alkalmazott Szocialista Képzőművészek Csoportja megnevezés tömören az SzDP legális, szervezett keretei között működő Magyarországi Szociáldemokrata Művészek Szervezetének, majd a Magyar Szocialista Képzőművészek Társaságának a tagjait fedi le. Az előbbi pontos személyi összetétele nem ismert, míg utóbbi esetében a névsor dokumentált. A csoport létszáma egyik esetben sem volt statikus, számolnunk kell aktív, mintegy állandó és alkalmankénti résztvevőkkel, szorosabb és lazább kötődésekkel. A legális szervezet szabadbejárású, a KMP-vel közvetlen kapcsolatban álló „sejt” viszont zárt volt.

sajtó illusztrálása, agitatív grafikák, rölapok készítése jellemezte.⁶⁵ Ezenkívül legális szervezetként rendszeresen tartottak az aktuálpolitikát is tematizáló, de zömében kulturális, művészeti kérdésekkel foglalkozó előadásokat, szemináriumokat, illetve múzeumlátogatásokat, kiállításokat és szabadiskolát is.⁶⁶ Mindezek mellett hagyományosabb értelemben vett művészcsoporthoz is funkcionáltak, azonban nem stiláris, sokkal inkább szemléleti kohézió volt jellemző rájuk. A közös vonás az ideológiai alapálláson túl a „szocialista művészet” megteremtésének az igénye volt, a kérdés, milyen is lenne az, állandóan viták keresztjében állt.⁶⁷

Az 1930-as évek végén a KMP történetének alakulása miatt a csoport szervezett működése rövid időre megszűnt. 1940-ben azonban három „munkásművész” (Kania István, Kondor György és Nolipa István Pál) kezdeményezésére a korábbi szervezet folytatásaként megalakult a Szocialista Képzőművészek Társasága, a megelőzőhöz hasonló módon a Szociáldemokrata Párt keretei között. Írott munkaprogramjuk főbb célkitűzései a csoport bővítésére, összefogására és egy minél szélesebb kapcsolati háló kialakítására, művészeti, művészetpolitikai, esztétikai előadások, szemináriumok rendezésére, majd ezeknek és a képzőművészeti alkotásoknak a „munkáskultúra szolgálatának” jegyében történő terjesztésére vonatkoztak. Utóbbi összefüggésben törekedtek oktatási anyagok (például reprodukciók) nagyszámú beszerzésére, múzeumi, kiállítási látogatások szervezésére, a korábban már megkezdett, „a tehetséges munkáspárttagok továbbképzését” szolgáló szabadiskola folytatására. A programszöveg lezárásaként leszögezték, hogy tevékenységük fő mozgatórugója a fejlődésért, a szabadságért és ezzel összhangban a jövő társadalmának „szocialista képzőművészetéért” folytatott küzdelem.⁶⁸

⁶⁵ Az egyes tagok illusztrációs tevékenységet végeztek például a *100% folyóiratban*, a Magyarországi Vörös Segély tevékenységével kapcsolatban. A rölapokról lásd bővebben Háy Károly László és Fenyő A. Endre bevezetőjével: Gábor–Oelmacher (szerk.) 1961.

⁶⁶ A csoport tagjainak képzettsége és társadalmi háttere eltérő volt, számos művész érkezett Képzőművészeti Főiskoláról (például Háy Károly László, Bán Béla, Fenyő A. Endre, Goldmann György), de találunk autodidaktákat, a mozgalom által művésszé lett alkotókat is (például Kaszitzky Ilona, igazán jellemzővé azonban ez a második periódusban vált például Kania István, Kondor György, Nolipa István Pál személye révén). Egyfajta közös ideológiai alapozás alakulhatott ki a csoport működése során meghívott előadók, szemináriumok, illetve folyóiratok útján. Vértes György író a csoport egyik alapítója, az illegális KMP tagja, már a Tanácsköztársaság folyamán pozíciót töltött be, majd a *Gondolat* című folyóirat szerkesztője volt. Nézetei, művészetelmélete erősen érvényesült az SzKCs-ban.

⁶⁷ A kezdetekben a belső vita alapját többek között az 1932-es *Tendencia vagy pártosság* című Lukács György-cikk képezte. A szocialista művészet milyenségének elgondolásáról a csoporton belül két irány különült el. Az egyik szemlélet, amely a realizmus naturalista jellegű felfogását tartotta megfelelőnek a szocialista művészet megalkotására, elsősorban a közérthetőséget, a művészet agitatív szerepét helyezte középpontba. Képviselői főként Vértes György, Goldman György, Háy Károly László és Fenyő A. Endre voltak. A másik irány a progressziót és az avantgárd hagyományokból való építkezést tekintette feladatának, a megfelelő útnak a jövő szocialista művészete felé. Legjelentősebb alakjai Major Máté, Sugár Andor, Goldman János és Fekete (Nagy) Béla voltak. Meglátásuk szerint az új tartalom merőben új formát is követelt. Az SzKCs művészettörténeti szerepéről és kontextusáról: Szücs 1999, 2002; Prakfalvi–Szücs 2010; György–Pataki 1990.

⁶⁸ PIL III.680.4. 1–2. A Szocialista Képzőművészek Munkaprogramja, 1940.

1940–1942 között az SzKCs kiállítási tevékenysége rendkívül aktív volt: hét tárlatot szerveztek és valósítottak meg. Ezekkel a munkásművelődés ügyét kívánták szolgálni, ennek érdekében műveiket a célközönségük által könnyen elérhető helyszíneken, szakszervezeti helyiségekben, munkásotthonokban állították ki. Azonos indítékkal vezették be az esti látogatási időt, amelyek során vezetéseket tartottak, beszélgetéseket kezdeményeztek a látogatókkal, illetve ingyenes belépést biztosítottak.⁶⁹ Anonim módon zajló „munkásvélemény-kutatást” is végeztek az egyes kiállítások alkalmával, felmérve ezzel a közönség vizuális ízlését, kedvenc alkotóit.⁷⁰

Az első, 1940-ben rendezett vándorkiállításukkal a korábbi tagok fokozatosan bekapcsolódtak a munkába,⁷¹ 1941-től pedig Goldmann Györgyön keresztül ismét közvetlen összeköttetésbe kerültek az újrászerveződő illegális KMP-vel.⁷² A párt iránymutatásai a csoport és egyes tagjainak tevékenységében több ponton kimutathatók az időszakban. Ezek főként a még a VII. Kommunista Internacionálén (1935) meghirdetett népfrontpolitikával, történelemszemléleti változással, majd az ettől nem függetlenül 1941-ben kibontakozó és megerősödő antifasiszta, háborúellenes, úgynevezett függetlenségi (a náci Német Birodalom szövetségétől, befolyásától való függetlenedést célzó) mozgalommal csengtek össze.⁷³

A II. világháborút követő történetírás ideológiai érdekekkel telített uralkodó narratívájában a KMP mint ennek a harcnak a szinte kizárólagos kezdeményezője, vezetője és legnagyobb hatású résztvevője jelent meg. Az újabb kutatások azonban rámutatnak arra, hogy a háború- és náciellenes álláspont a KMP-n kívül is igen korán megjelent. A KMP tagjainak szerepe a „népfrontnak (is) nevezett érdekközösség” kialakításának folyamatában, majd agitációjában ezzel együtt is vitathatatlan. Ennek intenzitását Magyarország 1941-es hadba lépése még inkább felerősítette.⁷⁴ E törekvések első látványos, szimbolikus eseményére 1941 októberében került sor, majd az év telén jelent meg a népfrontpolitika jegyében a *Népszava* háborúellenes karácsonyi száma, amely az érdekközösség „egyik leglátványosabb és legnagyobb hatású akciója volt”.⁷⁵ Többek között a karácsonyi

⁶⁹ Aradi (szerk.) 1981: 397. Interjú Farkas Aladárral, 1976.

⁷⁰ Aradi (szerk.) 1981: 397. Interjú Farkas Aladárral, 1976. Farkas beszámolója szerint az 1941 tavaszán a Magánalkalmazottak Országos Szövetségének (MOSz) helyiségében rendezett kiállításon több mint 1000 szavazatot számoltak össze, amelyekből a legtöbb Kassitzky Ilonára érkezett, akit a csoport legtöbb tagja autodidaktának, művészileg még nem kiforrott egyéniségnek tekintett.

⁷¹ A kiállítást három állomáson közel azonos anyaggal rendezték meg. Nolipa István Pál jegyzeteiben a helyszínekhez látogatói számot is rendelt: a pesterzsébeti vasas otthonnál 1600, az óbudai munkásotthonnál 700, míg a józsefvárosi Német utcai pártszervezet helyiségénél 2000 látogatót jegyzett fel. Aradi (szerk.) 1981: 145–146. Nolipa István Pál jegyzeteiből, é. n.

⁷² Vass–Sipos (szerk.) 1983: II. 59–60.

⁷³ Példaként: Bárdi 2022b.

⁷⁴ Bartha 2019: 19–24.

⁷⁵ Bartha 2019: 21–22. A szabadság tematikája köré rendeződő számban a szociáldemokrata, kommunista irányultságú szerzőkön túl a szélesebb körű háborúellenes összefogás jegyében többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Darvas József és Szekfű Gyula is publikált. Művészeti

7. kép. Részlet az 1942-es Szabadság és a Nép kiállításról. A közölt kép eredeti felirata: *Kiállításrészlet a freskópályázat anyagával*

Forrás: Aradi (szerk.) 1981: 77. kép. Fotó: Rédner Miklós.

szám által képviselt értékekkel szimpatizáló erők összefogására alapították meg 1942 februárjában a magyar antifasiszta, háborúellenes, függetlenségi mozgalom első legális szervezetét, a Történelmi Emlékbizottságot. Ennek hivatalosan vállalt célkitűzése az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hagyományának ápolása, emlékeinek gyűjtése és ezzel kapcsolatos kulturális tevékenységek tervezése és szervezése volt. A felszínen megmutatkozó irányvonallal összhangban a Történelmi Emlékbizottság szervezésében valósult meg az 1942. március 15-ei megemlékezés, majd az abból kibontakozó háborúellenes demonstráció.⁷⁶

Arra, hogy március 15-e fundamentális eleme volt a magyar függetlenségi hagyománynak, utal a *Szabadság és a Nép* kiállítás kapcsán árusított album is, amely *18 művész és 48 rajz* címmel jelent meg. Az SzKCs az 1942. március 15-i akció keretében kapott megbízást a KMP központi vezetőségétől a kiállítás megszervezésére. A tárlat téje az SzKCs számára – Vértés György utólagos értékelése

témában Dési Huber István *Tanulmány a negyedik rend művészetéről* című írása jelent meg. Kiindulópontjaként az SzKCs két 1941-ben, a MOSz-ban rendezett kiállítása és tagjainak képzőművészeti teljesítménye szolgált, elemzése tárgyát a szocialista képzőművészet mibenléte, illetve a művészet feladata, politikával, propagandával fennálló viszonyának kérdése képezte. Dési cikke hosszas, számos szereplőt megmozgató, jelen téma szempontjából sem elhanyagolható vitát váltott ki.

⁷⁶ Bartha 2019: 22.

szerint – „a szervezett munkások legközvetlenebb politikai célkitűzéseinek” a kifejezése volt, első alkalommal a képzőművészet eszközein keresztül.⁷⁷

A kiállítás három szekcióból és ennek megfelelően három teremből épült fel: egy grafikai, egy kispasztikai és egy freskóterveket bemutató helyiségből.⁷⁸ A grafikai és kispasztikai blokk a *Művészet a szabadságért!* alcímet kapta, a freskótervek pedig a *Szabadság és a Nép* pályázat útján érkeztek be, amelyet a Szociáldemokrata Párt írt ki.⁷⁹ A szervezés folyamata és kulcsmozzanatai az SzKCs jegyzőkönyveiből és a kötődő személyek visszaemlékezéseiből követhetők végig.⁸⁰ A tagok legfontosabb feladatuknak a népfrontpolitika elveinek megvalósítását tartották, továbbá a szélesebb közönség megszólítását és a szabadságra, függetlenségre, háborúellenességre vonatkozó nézeteik propagálását. A megvalósítás eszközeit „polgári” művészek meghívásában, egyetemisták bevonásában, fokozott sajtónyilvánosságban, a tárlatot hirdető plakátok kihelyezésében és egy freskótervpályázat meghirdetésében látták.⁸¹ Főként az utóbbitól remélték, hogy a „polgári” művészek figyelmét is felkeltik, ezáltal „magukhoz kapcsolják” őket is. E célból hasznosnak tekintették „polgári szimpatizánsok” meghívását a pályázat zsűrijébe is, amely az első három helyezettől dönthetett, míg a közönségre – remélten a „munkástömegekre” – bízták a különdíj odaítélését. A tervezet szerint a fődíjazott pályaművet valósították volna meg, ezidáig ismeretlen kivitelezési helyszínen.⁸²

A freskó, falkép médiumának választását indokolta, hogy a művészettörténet folyamán hosszú hagyományokra visszanyúló, alapvető és igen hatásos eszköze volt a tömegek megszólításának. „[...] a képzőművészeti alkotások közül a freskó legjellegzetesebben tárgya a kollektív műélvezetnek. Méretei és mintegy állandó »kiállítottsága« a freskót teszi legkönnyebben hozzáférhetővé a tömegek számára” – jelent meg a pályázati kiírás szövegében.⁸³ A csoport tagjainak későbbi beszámolóiból az is tudható, hogy az 1930-as évek második felében érdeklődésük homlokterébe került Diego Rivera mexikói művész. Alakját és társadalmi

⁷⁷ PIL V.816./17. 11. Vértés György: *Művészek a szabadságért (A Szabadság és a Nép kiállítás 1942-ben)*.

⁷⁸ A kiállításról Rédner Miklós készített enteriőr fotókat.

⁷⁹ A kiállított anyag nagyrészt már szerepelt a csoport korábbi tárlatain, ezeken túl meghívott művészek munkái voltak láthatóak. A grafikai blokk kiállító művészei többek között Ámos Imre, Bálint Endre, Bán Béla, Dési Huber István, Háy Károly László, Kádár Béla, Kondor György, Perlott Csaba Vilmos, Schnitzler János, Sugár Andor, Szántó Piroksa és Z. Gács György voltak. Szobrai szerepeltek a tárlaton például Bokros Birman Dezsőnek, Farkas Aladárnak és Goldman Györgynek. A freskótervpályázatra beküldött művel szerepelt a kiállításon többek között Ámos Imre, Bán Béla, Bernáth Aurél, Háy Károly László, Kassitzky Ilona, Kádár Béla, Nolipa István Pál, Oelmacher Anna és Varsányi Pál. Oelmacher 1962.

⁸⁰ PIL III.680./4. Aradi (szerk.) 1981: 266–267. Jegyzőkönyv, 1942. február 2. Visszaemlékezéseket lásd uo.

⁸¹ A plakáton csupán két egymás alá rendezett azonos méretű felirat szerepelt: Szabadság és a Nép, Szociáldemokrata Párt. Interjú Farkas Aladárral, 1976. Aradi (szerk.) 1981: 399.

⁸² Petrovics Elek, Mihályfi Ernő és Kmetty János is szerepeltek a zsűriben a Szocialista Képzőművészek Csoportjának több tagja mellett.

⁸³ *Népszava* (70.) 37. 1942. február 15. 4.

témákat feldolgozó, agitatív, monumentális falfestészetét Major Máté a körön belül „majdhogy nem divatosnak” aposztrofálta.⁸⁴

A visszaemlékezések alapján a pályázatra körülbelül 80-90 darab freskóterv érkezett be, amelyek közül a kutatás jelen pillanatában igen kevés ismert.⁸⁵ A leírások, publikált reprodukciók és azóta közgyűjteményekbe került alkotások tanúsága szerint ezek zömében figurális, közérthető motívumokkal, jelképekkel operáló, stíláriis jegyeiket, minőségüket tekintve heterogén tervek voltak. Számos esetben főszerepben a munkás dolgozó, illetve tömegekbe rendezett alakjával, esetleg egy pozitív, vágyott jövő víziójával. Az erről alkotott idea vélt megvalósulásával és annak vizuális bizonyítékaival találkozhattak a művészek az 1941-es BNV szovjet pavilonjában, amelynek meglátogatásáról a csoport több tagjával készített későbbi interjú is tanúskodik. Ugyanezen láthatták először reprodukciók útján a Szovjetunió szocialista realista művészetét, amelyről korábban a csoport tagjai csupán szövegek, beszámolók útján értesültek, vizuális megvalósítása viszont már a SzKCs első periódusának központi kérdése volt.

A művek közérthetőségét a tárlat lejáratajának szándékával vonta kérdőre vitéz Szegedi László a *Függetlenségben*: „– Csak az a baj, elvtárs, – halljuk egyszerre a hátunk mögött az előbbi hangot –, hogy nem adtak ezekhez a képekhez valami ismertetőt. Mert akkor jobban megértenénk.”⁸⁶ Az idézet hitelessége erősen megkérdőjelezhető, ezzel együtt valóságos igényt dokumentálhatott.

A népfrengmozgalommal szimpatizáló sajtóban a kiállítás pozitív értékelése, jelentőségének (főként az eszmét illető) hangsúlyozása található, nagymértékű látogatottságról, érdeklődésről olvashatunk, azonban kritikai hangok is megjelentek.⁸⁷ Elek Artúr például az *Újság* hasábjain a freskótervpályázat ötletét ugyan üdvözölte, mint egy, a fiatal, Képzőművészeti Főiskolán tanuló freskófestőknek nyitott lehetőséget, de a kiállított tervek között alig talált olyan minőségűt, amely alkalmas lett volna a megvalósításra. Szóvá tette emellett az ismert enteriőrfotókon is jól látható zsúfolt bemutatásmódot, a rossz megvilágítást és a szűkösség problémáját.⁸⁸ A körülményeket a rendelkezésre álló helyszín, az anyagi források és a beérkezett pályamunkák sokasága is nagymértékben meghatározták, de az SzKCs tárlataira alapvetően sem volt jellemző a reprezentatív vizuális elemekkel gazdagított installáció.⁸⁹ Ez egyrészt a képzőművészetet bemutató kiállítások hagyományosan értelmezett

⁸⁴ Interjú Major Mátéval, 1969. Aradi (szerk.) 1981: 442.

⁸⁵ Farkas Aladár visszaemlékezései alapján ennek oka a kiállítás rövid nyitvatartásával és viharos bezárásával van összefüggésben, a betiltást követően számos alkotó azonnal elvitte a jelígés, gyakran név nélkül érkezett pályaművét. Rádásul az alkotók nem csupán a jól ismert fővárosi művészek sorából kerültek ki, hanem vidékről is érkeztek tervek. Interjú Farkas Aladárral, 1976. Aradi (szerk.) 1981: 399.

⁸⁶ Szegedi 1942.

⁸⁷ *Népszava, Magyar Nemzet*. Sipos 2011: 259.

⁸⁸ Elek 1942.

⁸⁹ Az SzKCs kiállításainak helyszínét működésük második periódusában célközönségük megszólításának törekvése határozta meg. Emellett azt is fontos megjegyezni, hogy a korszak művészeti intézményrendszerének kiállítóhelyein a minőségben rendkívül heterogén csoport nem valószínű, hogy lehetőséget kaphatott együttes megjelenésre.

műfajából adódik, másrészt abból az igényből, hogy a művek maguk közvetítsék a kívánt üzenetet és váltsanak ki hatást a közönségből.⁹⁰

A szélsőjobboldali orgánumokban megjelent éles hangvételű kritikák egyaránt bírálták a művek kvalitását és ideológiai háttérét. A tárlaton kiállított műveket „marxista, leninista agitációként” értelmezték, elfajzott művészetként bélyegezték meg, és antiszemita felhangok is helyet kaptak: „Ezen a kiállításon előkelő falakhoz jutottak annak az elfajzott, beteges, fölényes nagyképűek haladó »művészeinek« a termékei, amelyeket a degenerált, terhelt zsidóság terjeszt és amely ellen szinte szünet nélkül elkeseredett közelharcot vív az igazi, nemes művészet.”⁹¹ A *Függetlenség* néhány freskótervről is leírást közölt, amelyek közül Nolipa István Pál kiállított munkája biztonságosan azonosítható.

„A »Sapano 16« jellegű pályamű hosszú úton felvonuló tömeget ábrázol s a fejek közül helyenkint vörös zászlók lobognak az ég felé. Az út végén szinte felhőkarcolónyi szobortalapzat áll s rajta egy alak. Ki ez a feltartott kezű hazafi? A választ hátunk mögött az egyik nézelődő elvtárs adja meg. »Lenin« – mondja egyszerűen és lelkiismeretfurdalás nélkül.”⁹²

A „vörös zászlók lobogását” nem csupán Nolipa tervének kontextusában nehezményezték a publicisztikák. Tarnói László a *Nemzetőr* című lapban a következőképpen fogalmaz: „mialatt a magyar katona a keleti fronton harcol a bolsevizmus ellen, az ország fővárosában egy kiállításon vígan lobognak a vörös zászlók”.⁹³

Az idézett megnyilvánulások, a konzervatív és a szélsőjobboldali sajtó kritikája, nyomása, illetve a felsőbb politikai körökben uralkodó antibolsevizmus, antikommunizmus vezettek a *Szabadság és a Nép* cenzúrájához. Három nappal a megnyitót követően, 1942. április 2-án Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter „tendenciózus és provokatív volta miatt” betiltotta a tárlatot.⁹⁴ Az SzKCs számos tagját letartóztatták, elhurcolták. A gyors és határozott reakciót a háború eseményei és a háborús propaganda indokolták, ezzel együtt az az értelmezés is szerepet játszhatott miszerint az *Antibolsevista Kiállítás* ellentárlataként tekintettek a *Szabadság és a Népre*. Ez az interpretáció mutatkozik meg többek között az *Új Magyarság* hasábjain:

„[...] a nemzetköziség, világforradalom, pacifizmus jelszavait a művészet mögé bújtató munkák ugyanis azt a benyomást keltették, hogy a Népszava a nagy sikerrel megrendezett antibolsevista kiállítás ellenkiállítását óhajtotta megrendezni. A tárlat

⁹⁰ Ezzel együtt tudható, hogy az 1941. októberi, MOSz-ban rendezett kiállításon az SzKCs tagjainak műveit a magyar művészeti hagyományokat szemléltető reprodukciók, képfeliratok és néhány, a falra rögzített manifeszt felirat is kísérte („Vállalunk kell a korunkat”).

⁹¹ Szegedi 1942.

⁹² Szegedi 1942.

⁹³ Tarnói 1942.

⁹⁴ MNL OL K 428-D-6/1304. MTI bizalmas kiadványok: 142. sz. Pro Domo, 1942. április 2.

8. kép. Nolipa István Pál: *Freskóterv*, 1942 (72x100 cm, papír, gouache)

Forrás: Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: F.63.36.

anyaga felkeltette az illetékesek figyelmét is, s amint most értesülünk, csütörtökön betiltották a kihívó próbálkozást”.⁹⁵

Vajna Gábor nyilas képviselő már a betiltást követő parlamenti interpellációjában a Szociáldemokrata Párt megszüntetését sürgette, vázolvva a kiállítást és az annak háttérében húzódó fentebb ismertetett körülményeket, majd ezek összefüggésében aggodalmát kifejezve, hogy a Tanácsköztársaság eseményei megismétlődhetnek.⁹⁶ A Tanácsköztársaság sokak számára nem kívánatos emlékei elevenen éltek, és ezek megerősítésében, felszínre hozatalában szerepet játszott az *Antibolsevista Kiállítás* is.

* * *

A *Szabadság és a Nép* megrendezésében közrejátszott az *Antibolsevista Kiállítás* tartalmának, illetve az általa kifejtett propagandának az ellensúlyozási igénye. Ezt támasztja alá többek között az SzKCs egykori tagja, Farkas Aladár utólagos értékelése, illetve az SzKCs történetének több hasonló, nyílt, közvetlen kultúr- és

⁹⁵ *Új Magyarország* (9.) 76. 1942. április 3. 8.

⁹⁶ Képviselőházi napló, 1939: 196–198.

aktuálpolitikai reflexiója.⁹⁷ Az ismertetett körülmények értelmében azonban szükséges azt is látni, hogy megrendezésének nem ez volt az egyetlen indítéka. Hatásának recepcióját erőteljesen meghatározta betiltása, mintegy felértékelve azt. Az SzKCs történetének értékelése során a cenzúra annak bizonyítékaként szerepel, hogy a csoport tagjai és műveik a Horthy-korszak illegalitásában, a kiélezett háborús időkben számottevő ideológiai, politikai szerepet játszottak. Ez irányú tevékenységük ugyan nem vitatható el, azonban valós hatásuk mértéke kérdéses.

Az *Antibolsevista Kiállítás* és a *Szabadság és a Nép* egyaránt politikai, ideológiai üzenetek közvetítőjeként jelent meg a háborús háttérben. Rendezőik törekvése alapvetően a minél szélesebb közönség elérése volt, Magyarország háborús részvételének értékelésével kapcsolatos álláspontjuk propagálásának érdekében. A két kiállítás merőben más vizuális, művészeti megoldásokkal élt, amelyet a bemutatni kívánt anyag, a politikai támogatottság, a legalitás kérdése és minden bizonnyal a rendelkezésre álló anyagi források is meghatároztak.

Az *Antibolsevista Kiállítás* a magyar kormányzat támogatásával készült, annak háborús narratíváját tükrözte. Mind tartalmában, mind installációs kivitelezésének eszközeiben rezonált a nemzetközi politikai propagandakiállításokra, kifejezetten a náci „szégyenkiállításokra” és azok megoldásaira. A vizualitás az átadni kívánt üzenet strukturálását, a kiállított tárgyak, témák érdekek szerinti kontextualizálását, a közönség érzelmeinek befolyásolását szolgálta. A tárlaton a művészet és a kivitelező műterem alkalmazott jellege érvényesült.

Ezzel szemben a *Szabadság és a Nép*, illetve megrendezésének körülményei a művészet társadalomalakító szerepének eszméjéről tanúskodnak. „[...] a mozgalmi és a haladó szellemi köztudatban elevenen élt annak a Tanácsköztársaság idején bebizonyosodott ténynek az emléke, hogy milyen ereje lehet a forradalmi eszmék szolgálatában a művészagitátoroknak. Ez a tudat, ez a felismerés végigkísérte a csoport egész majdani történetét” – írja Aradi Nóra.⁹⁸ A *Szabadság és a Nép* a KMP ideológiájának megfelelően, a népfrontpolitika jegyében a háború és a fennálló rend elleni fellépésként jelent meg. A kiállításon az SzKCs „munkás-művelődés” szolgálatába állított, képzőművészetet bemutató kiállítási gyakorlatát alkalmazták a közönség elérésének érdekében. A két alapvetően eltérő műfajú kiállítást az azokon megnyilatkozó politikai propaganda helyezi közös platformra.

⁹⁷ Interjú Farkas Aladárral, 1976. Aradi (szerk.) 1981: 399. Ilyen volt például az SzKCs első periódusának csúcspontjaként tekinthető *Újrealisták kiállítás* a Tamás Galériában, amelyen az „újrealizmust” a kor magyar kultúrpolitikája által erőteljesen támogatott művészeti irányzat, tehát a neoklasszicizmus ellenpólusaként kívánták felállítani, és kiállításukkal a szintén 1936-ban megrendezett *Modern olasz művészeti kiállításra* is reflektálni kívántak.

⁹⁸ Aradi (szerk.) 1981: 19.

FORRÁSOK

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára és Irattára (HM HIM HLI)

VI.9.50./780. A Hadtörténeti Múzeum iktatott iratai Antibolsevista kiállítás témában, 1941–1943.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

III.680./4. Szocialista Képzőművészek Társasága, 1940–1942.

V.816./17. Vértess György személyi gyűjteménye: Vértess György és Major Máté írásai a Szocialista Képzőművészek Csoportjáról, 1955–1956, é. n.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 29-1-C. Belföldi propagandára vonatkozó tervezetek, a Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztály vezetőjének hangulatjelentései a miniszterelnökhöz, 1938–1941.

K 428-D-6/1304. MTI bizalmas kiadványok.

Z 193-C-281/3. A Nemzeti Önállósítási Alap számára adott véleményezések. Önállósítási és beruházási kölcsönért folyamodókról véleményezések, 1937–1938.

Németh Nándor hagyatéka, magántulajdon (Skornyák Ferencné Turner Zsuzsa jóvoltából).

A bolsevizmus tükröképe. *Magyar Világhíradó* 929/4. 1941. december.

Képes Vasárnap, 1941.

Magyar Futár, 1941.

Magyar Nemzet, 1941.

Népszava, 1942.

Tolnai Világlapja, 1941.

Új Magyarság, 1942.

Aradi Nóra (szerk.) 1981: „Szabadság és a Nép”. *A Szocialista Képzőművészek Csoportjának dokumentumai*. Budapest.

Bierbauer Virgil 1935: A kiállítások művészete. *Magyar Szemle* (25.) 9–12. 142–149.

Bosnyák Zoltán (szerk.) 1941: *Az antibolsevista kiállítás tájékoztatója. 1941. december 4–20. Pesti Vigadó, Rendezte: MOVE*. Budapest.

Elek Artúr 1942: Freskóterv-kiállítás a Magdolna utcában. *Újság* (18.) 75. 1942. április 2. 4.

Képviselőházi napló, 1939: Vajna Gábor: Interpelláció: a miniszterelnökhöz a Szociáldemokrata Párt és vele együttműködő népfront ártalmatlanná tétele tárgyában. Az Országgyűlés képviselőházának 254. számú ülése, 1942. április 29. In: *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója*. 13. kötet, Budapest, 196–198.

Szegedi László, vitéz 1942: Hová tűnt a sokat emlegetett „szabadság és nép” a szociáldemokraták kiállításáról? Terhelt zsidók szörnyszülött műalkotásai a vasas székházban. *Függetlenség* (10.) 75. 1942. április 2. 4.

Tarnói László 1942: Bemutatjuk a Népszava-kiállítás vörös freskóit. *Nemzetőr* (4.) 13. 1942. április 3. 5.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Altshuler, Bruce 2008: *Exhibitions That Made Art History. Vol. 1. Salon to Biennial 1863–1959*. London.
- Bartha Ákos 2019: A magyar társadalom a második világháborúban: kiútervek és kommemoráció. In: Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila (szerk.): *Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára*. Agyagosz-szergény, 19–39.
- Bárdi Sára 2022a: „Kiállítás dekorációs” műterem a Parlament árnyékában. Gádor Emil, Németh Nándor és a Tér műterem. (Megjelenés alatt a *Látkép 2021* művészettörténeti konferencia tanulmánykötetében.)
- Bárdi Sára 2022b: Politikai ikonográfia a két világháború közötti magyar képzőművészetben. Esettanulmány: Háry Károly László *Történelem* jellegű freskóterve (1942). In: Boér Ilka – Pál Emese (szerk.): *Élő művek. Tanulmányok a Fiala Művészettörténészek VII. Konferenciájának előadásaiból*. Budapest – Kolozsvár, 185–203.
- Dósa Rudolfné 1972: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944*. Budapest.
- Gábor Imréné Orbán Ilona – Oelmacher Anna (szerk.) 1961: *Küzdtünk híven a forradalomért. Képes röplapok az illegálitás idejéből*. Budapest.
- György Péter – Pataki Gábor 1990: *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja*. Budapest.
- Hámori Péter 1997: Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V. Társadalmpolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok* (131.) 2. 353–382.
- Hegyí Dóra – László Zsuzsa 2009: A kiállítások láthatatlan története – párhuzamos kronológiák. *Korunk* (20.) 9. 48–58.
- Kerepeszki Róbert 2011: A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban. In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): „... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Eger, 373–388.
- Oelmacher Anna 1962: Szabadság és Nép. *Művészet* (3.) 4. 37.
- Pallos Lajos 2010: Magyar kormányzati propaganda, 1938–1941. *Limes* (23.) 1. 53–64.
- Pihurik Judit 2005: Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle* (47.) 1–2. 99–127.
- Prakfalvi Endre – Szücs György 2010: *A szocreál Magyarországon*. Budapest.
- Schnapp, Jeffery T. 2007: „Mostre”. In: Czech, Hans-Jörg – Doll, Nikola (Hgg.): *Kunst und Propaganda im Streit der Nationen 1930–1945*. Berlin, 78–85.
- Seres Attila 2008: Magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok 1939–1941. Adalékok Magyarország hadba lépés előtti külgazdasági mozgásterének vizsgálatához. (II. rész) *Történelmi Szemle* (50.) 1. 73–94.
- Sipos Balázs 2011: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Budapest.
- Staniszewski, Mary Anne 1998: *The Power of Display. A History of Exhibition Installations at the Museum of Modern Art*. Cambridge.

- Szücs György 1999: Teória és praxis szorításában – baloldali törekvések. In: Andrási Gábor – Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András: *Magyar képzőművészet a 20. században*. Budapest, 106–114.
- Szücs György 2002: „Neue Nüchternheit.” Stíluskereső tendenciák a harmincas évek magyar művészetében. In: Knoll, Hans (szerk.): *A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet*. Budapest, 88–123.
- Theisler György 1985: A szocialista képzőművészek csoporttá szerveződése. In: Kontha Sándor (szerk.): *Magyar művészet 1919–1945*. Budapest, 541–548.
- Turbucz Dávid 2015a: Horthy Miklós vezérkultusza és a háborús propaganda. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon*. Budapest, 251–270.
- Turbucz Dávid 2015b: *Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest.
- Tymkiw, Michael 2018: *Nazi Exhibition Design and Modernism*. Minneapolis. DOI: 10.5749/j.ctvvnfk2.
- Vass Henrik – Sipos Levente (szerk.) 1983: *Műveltség – Művészet – Munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiből II. kötet*. Budapest.
- Vörös, Boldizsár 1991: Die Darstellung der Sowjetunion an der Budapester antibolschevistischen Ausstellung im Dezember 1941. *Sic Itur ad Astra* (5.) special edition: The European Paradigm – Papers of the ISHA'90 Conference. 42–54.